

Umidjon USAROV,
O'zMU O'zbekiston tarixi kafedrasida dotsenti v.b. (PhD)
E-mail: umidjon.usarov@mail.ru
Tel.: +998977415250

Самарқан Давлат университети “Тарих” кафедраси профессори, t.f.d. Ш.Фаффаров тақризи асосида:

SOME CONSIDERATIONS ON THE IRRIGATION WORKS OF TASHKENT IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY - THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Annotation

In this article, the sources of water in the irrigation works of the city of Tashkent and its surrounding areas in the second half of the 19th century - the beginning of the 20th century as well as some aspects of the irrigation system networks were explained based on the sources of different periods and data collected as a result of observations carried out related to the history of the irrigation works of the city. In addition, in the article, the role of the rivers such as Sirdarya, Chirchik, Akhangaron, Karasuv, large canals such as Bozsuv, Ankhor, Solar, Iskandar, Khonim, Kaykobus and Darkhan, Posra, Karasuv, Polvon and several other canals which had a significant role in the irrigation system of Tashkent in supplying the city with water has been revealed.

Key words: Tashkent, Chirchik, Chinoz, city, uyezd, irrigation, Syrdaryo, Chirchik, Akhangaron, Bozsuv, Ankhor, Solar, river, canal, ditch, tributary.

НЕКОТОРЫЕ СООБРАЖЕНИЯ ОБ ОРОСИТЕЛЬНЫХ РАБОТАХ ТАШКЕНТА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Аннотация

В данной статье раскрыты источники воды на оросительных сооружениях города Ташкента и его окрестностей во второй половине XIX - начале XX века, а также некоторые аспекты устройства оросительных сетей были рассмотрены на основе источников разных периодов и данных, собранных в результате проведенных наблюдений, связанных с историей ирригационных работ города. Кроме того, в статье рассмотрена роль таких рек, как Сырдарья, Чирчик, Ахангарон, Карасув, крупных каналов, таких как Бозсув, Анхор, Салар, Искандар, Хоним, Кайкобус и арыков Дархан, Посра, Карасув, Полвон и ряда других, которые имели значительную роль в ирригационной системы Ташкента в снабжении города водой.

Ключевые слова: Ташкент, Чирчик, Чиноз, город, уезд, орошение, Сырдарья, Чирчик, Ахангарон, Бозсув, Анхор, Салар, река, канал, арык, приток.

XIX ASRNING IKKINCHI YARMI – XX ASR BOSHLARIDA TOSHKENTNING SUG‘ORISH ISHLARIGA OID BA‘ZI MULOHAZALAR

Annotatsiya

Ushbu maqolada XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlaridagi Toshkent shahri va uning atrofidagi hudularning sug‘orish ishlarida suv manbalari, sug‘orish tizimi tarmoqlarining ba‘zi jihatlari turli davr manbalari va shaharning sug‘orish ishlariga oid olib borilgan ilmiy tadqiqot ham kuzatishlar natijasida to‘plangan ma‘lumotlari asosida yoritib o‘tiladi. Shu bilan birga maqolada Toshkentning sug‘orish tizimida muhim ahamiyat ega Sirdaryo, Chirchiq, Oxongaron, Qorasuv kabi daryolar, Bo‘zsuv, Anxor, Solar, Iskandar, Xonim, Kaykobus kabi yirik kanallar hamda Darxon, Posra, Qorasuv, Polvon va boshqa bir necha ariqlarining shaharni suv bilan ta‘minlashdagi o‘rni ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Toshkent, Chirchiq, Chinoz, shahar, uyezd, sug‘orish, Sirdaryo, Chirchiq, Oxongaron, Bo‘zsuv, Anxor, Solar, daryo, kanal, ariq, irmoq.

Kirish. Rossiya imperiyasi Turkiston o‘lkasida mustamlaka tizimini o‘rnatgandan so‘ng, o‘lkada o‘zining mustamlakachilikka asoslangan boshqaruv tizimini yanada mustahkamlash maqsadida Toshkent shahrini o‘lkadagi siyosatining markaziga aylantirdi. Imperiya hukumatining o‘lkadagi mustamlakachilik siyosatida agrar masala birinchi darajada ekanligi bois, Toshkent shahri va uning atrofidagi sug‘orish ishlariga alohida e‘tibor qaratadi. Bunga asosiy sabablardan biri o‘lkadan imkon qadar ko‘proq iqtisodiy daromad olishni ko‘zlangan. Toshkent shahri bu davrda o‘zining joylashuv o‘rni, tabiati, suv manbalarga boyligi sababli iqtisodiy potensali yuqori bo‘lgan. Undan tashqari shahar bir necha asrlardan buyon alohida strategik rivojlangan hudud ham hisoblangan. Shuni yaxshi anglagan imperiya ma‘muriyati vakillari Toshkentni mintaqadagi mustamlakachilik siyosatini ma‘muriyatining markazi deb, unda alohida yangi shahar qismini ham barpo etgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning taxlili. Toshkent shahri va uning atrofidagi sug‘orish manbalari va tizimi tarixi o‘rganishda davr manbalari bo‘lgan arxiv xujjatlari va o‘sha davr mualliflari asarlari birlamchi manba bo‘lib xizmat qiladi. Bu manbalarda Toshkentning sug‘orish manbalari va ularning tarmoqlari haqida ma‘lumot berilgan. Xususan, O‘zbekiston Milliy arxivi Turkiston general-gubernator mahkamasi (I-1-fondning –6-ro‘yxat 560-yig‘majild va I–37- fondning 1-ruyxat 349-yig‘majildlari), Turkiston o‘lkasi statistik qo‘mitasi materiallari (1876) va turli davrlarda A.I.Shaxnazarov (1908), A. I. Dobrosmislov (1912), N.N. Aleksandrov (1916), M.Y.Yunusxodjayeva (1970), I.M.Mo‘minov (1971), K.Y.Jitov (1973), A.O‘rinboev, O.Bo‘riyev (1983), H.Ziyoyev (2000,2006), J.X.Ismoilova (2004), S.Xakimova (2023) kabi mualliflarning tadqiqot ishlari doirasida Toshkentning sug‘orish ishlari haqida to‘xtalib o‘tilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot ishi umum qabul qilingan tarixiy metodlar–qiyosiy-statistik va mantiqiy tahlil, ketma-ketlik, tarixiylik, xolislik tamoyillari asosida yoritilgan bo‘lib, unda XIX asrning ikkinchi yarmi–XX asr boshlaridagi Toshkent shahri va uning atrofidagi hudularning sug‘orish manbalari va tizimi aks ettiruvchi manbalar hamda tadqiqot ishlari ilmiy tahlilga tortilgan.

Tahlil va natijalar. Imperiya hukumati o‘z manfaati yo‘lida turkistondagi mustamlakachilikni birinchi kunlaridanoq Toshkent shahar va uning atrofidagi uyezdlar hududlaridagi irrigatsiya tarmoqlarini xolatini yaxshilash borasida bir kancha harakatlarni amalga oshirgan. Jumladan, 1865-yil bohorida Rossiya imperiyasi generali-leytenant M.G.Chernyayev boshchiligidagi Toshkent shaharni egallab olish maqsadida amalga oshirish harbiy xujumlardan oldin Chirchiq daryosining o‘ng sohildagi Niyozbek tug‘oni buzdirilib, shahar suvdan mahrum etilgan edi. Bu esa keyinchalik shaharning suv ta‘minotini

masalasida katta qiyinchiliklarni tug'dirdi. Shu bois 1868–1869-yillarda to'g'orni qayta tiklash buyicha katta ishlar olib borishda imperiyaning o'lkadagi ma'sul ma'murlari, xususan, general-gubernator K.P.Kaufmannning shaxsan o'zi ham ishtirok etgan. To'g'orni tiklash ishlarida juda qo'plab mahalliy ishchilar ishtirok etgan[2]. Niyozbek to'g'onini qayta tiklanishi natijasida Salor daryosida hamda Shibli arig'iga ham suv kela boshlagan. Bular barchasi Toshkent shaharining barcha qismini suv bilan ta'minlashda katta ahamiyatga ega bo'lgan sug'orish tarmoqlari edi.

Bu davrda Toshkent shahar va uning atrofidagi hududlarning asosiy suv bilan ta'minlovchi suv manbalari Sirdaryo, Chirchiq, Oxongaron, Qorasuv kabi daryolar va ulardan ajralib chiquvchi yirik kanallar hisoblangan. Toshkent vohasining asosiy suv manbai Chirchiq daryosi hisoblanib, u Sirdaryoning eng yirik o'ng irmog'idir. U Toshkent shahri va uyezdi hududlari suv bilan ta'minlovchi asosiy daryo bo'lib, daryodan o'rtacha soniyasiga 60 kub sajén (1 sajén – 2,1336 metrga teng) suv oqqan. Bu daryo suvining 2/3 qismi sug'orish ishlariga sarflangan. Shuningdek, bu davrda Toshkent shahri va uyezdi Sirdaryo viloyatning suv bilan yaxshi ta'minlangan janubi-sharqiy hududiga kirgan[1]. Toshkent vohasida Chirchiq daryosidan chiqarilgan jami 1725 km uzunlikdagi juda ko'p katta-kichik ariqlar mavjud bo'lgan. Ular 95372 desyatina yerni sug'organ. Shu tariqa Chirchiq daryosi asosiy suv manbai bo'lgan, 27294 ta xo'jalikka xizmat qilgan[4].

1876-yildagi Turkiston o'lkasi statistika materiallaridagi ma'lumotlarga ko'ra, Sirdaryo viloyatining markazi bo'lgan Toshkent va uning atroflaridagi hududlar suvni Chotqol tog' tizmasining janubi-g'arbiy etagidan oqib o'tuvchi Chirchiq daryosidan olgan va u shahardan sakkiz mil (1 mil – 1609,34 metrga teng) janubdan oqib, Chinoz yaqinida Sirdaryoga quyilgan[6].

Rus ma'muriyati Chirchiq atrofidagi joylarda 32 ming desyatina yerni sug'oradigan suniy sug'orish tarmoqlari qurishni va buning uchun 1800 рубл sarflashni rejalashtirdi. Ammo bu reja to'la amalga oshirishning iloji bo'lmay, avvaldan foydalanib kelinayotgan suv Chirchiqning ikki qirg'og'idan ko'plab suv shaxobchalari turli tomonlarga taralib ketgan edi[4]. Suvning ma'lum qismi paxta yetishtirishga sarflangan. Shuningdek, Chirchiq daryosining chap qirg'og'idagi botqoqliklarni quritish hisobiga 20000 desyatina yerni o'zlashtirish rejalashtirilgan[3].

Bu davrda Toshkent hududi 18325 desyatina (1 desyatina – 1,09 gektarga teng) teng bo'lib, Toshkent shahri va atrofi qishloqlarning obodonchiligi uchun Chirchiq daryosidan kanaallar qazilgan edi[13]. Shaharni suv bilan ta'minlaydigan asosiy manba – Bo'zsuv kanali bo'lgan. Undan ajralib chiqadigan Salor, Shivli, Qorasuv, Gadrangan, Kaykovuz kabi sug'orish kichik kanallari tarmog'i muhim ahamiyat kasb etib, umumiy uzunligi 210 verstni (1 verst – 1.06 kmga teng) tashkil etgan[5]. Bo'zsuv kanali Niyozbek to'g'onidan Toshkent shaharining ichidan Labzak darvozadan o'tib, 31 verst masofada Bo'zsuv, Kaykavuz va Anhor ariqlariga tarmoqlanib, shaharni ekin ekiladigan yerlari va mahallalarini suv bilan ta'minlagandan so'ng, shahar chekka qismida umumiy kanalga birlashib, yana Bo'zsuv nomini oladi[2]. Shuningdek, Toshkent shahrini suv bilan ta'minlovchi Bo'zsuv arig'i sersuv bo'lib, sug'orish paytida soniyasiga o'rtacha 6 kub sajén suv oqqan. Bu ariqning o'zidan 12 ta katta irmoq ajralib chiqqan[1]. A.I. Dobrosmislov o'z asarida Bo'zsuv kanalidan suv oladigan 12 kanalni – Qorasuv, Salor, Angor (Anxor), Kaykobus, Yalang'och, Godragan, Ivish, Qing'irak, Darvozakent, Baytqo'rg'on, O'ymovut, Yuz hamda ulardan tarmoqlangan yana bir qancha ariqlarni sanab o'tgan[2].

Shuningdek, amerikalik sayyoh Yujin Skayler o'z qaydlarida Toshkent shahri va uning atrofidagi sug'orish ishlari haqida to'xtalib o'tgan. Jumladan, asarda "Toshkentning gullab-yashnashi to'liq suv ta'minotiga bog'liq. Toshkent Turkistonning eng suvga mo'l joyi hamdir. Barcha obihayot qo'shni tog'lardan quyiga oquvchi Chirchiq daryosidan shahardan qariyb o'n olti milcha yuqorida Niyozbekda daryoni tark etuvchi Bo'zsuv kanali orqali olinadi. Ushbu kanal to'rtga bo'linib, ular ham o'z tarmoqlari bilan shaharning istalgan qismiga suv yetkazadi"[8] – deb yozib o'tgan.

Bu davrda Sirdaryoning boshqa irmoqlari bo'lgan Ohangaron daryosidan taxminan soniyasiga o'rtacha 5 kub sajén oqadigan suvning deyarli hammasi Toshkent uyezdi hududidagi sug'orish ishlari uchun ishlatilgan[1]. Shuningdek, Toshkent vohasining Chirchiq va Ohangaron daryolaridan chiqarilgan katta-kichik 158 ta ariq mavjud bo'lgan. Bundan ko'rinib turibdiki, XX asr boshida Toshkent uyezdi va uning atrofiga sun'iy sug'orish ishlari yaxshi yo'lga qo'yilgan. Bunday ariqlar boshqa uyezdlarda deyarli uchramaydi. Ariqlarning ko'pchiligi Chirchiq daryosidan boshlangan. Chirchiq daryosi to'lib-toshib oqqan vaqtda mahalliy aholining uzoq yillik tajribasidan foydalanilgan. Imperiya ma'murlari ham bu usullarni qo'llab-quvvatlagan holda bunday to'g'onlarning qurilishiga qarshilik ko'rsatmagan. To'g'orni qurishda mahalliy aholining mehnati bilan shox-shabba, xoda, g'ola, sholi poyasi hamda telegraf simlaridan foydalanilgan. Natijada, bir ta'mirlanishi bilan 6-7 yilga yetadigan to'g'onlar yaratilgan. Bu daryo suvini bemalol ushlab turish imkonini bergan[11].

O'lkaning boshqa hududlari singari Toshkent shahri va Toshkent uyezdi hududlarida ham paxtachilikni rivojlantirish uchun sug'orish tizimini yo'lga qo'yishi lozimligini yaxshi angladi. Shu sababli mustamlakachi imperiya hukumati o'lkada bir necha bor urinib ko'rgan bo'lsa-da, lekin bularning hammasi muvaffaqiyatsiz bo'lib chiqdi[10]. Xususan, Toshkent shahri va uning atrofidagi 200 000 desyatina yaqin yerni suv bilan ta'minlash uchun injener Ulyamov loyihasi asosida Kaufman kanalini qazishga kirishdi. Ushbu kanal 1878-yilda Sirdaryo viloyatining Toshkent uyezdidagi Bekobod qishlog'i yonida, Sirdaryoning chap sohilida qazilishi boshlangan edi, lekin bu loyiha natija bermagan. Kaufman kanalini faqatgina 8 verst qismigina qazilgan xolos[14].

XIX asrning ikkinchi yarmida Toshkent shahrida sug'orish ishlarini yaxshilash maqsadida, Rossiya imperiyasi hukumatining ruxsati bilan 1883-yilda Toshkent va uning atrofiga sun'iy sug'orishni rivojlantirishda imperator Nikolay I ning jiyani knyaz N.K.Romanov bir necha yirik kanallar qazdirgan. U Chirchiq daryosidan ikkita yirik kanal qazdirgan bo'lib, birinchisi 50 verst uzunlikdagi "Iskandar" nomli kanal bo'lib, 4163–4513 desyatina yerni sug'organ bo'lsa, ikkinchisi, 65 verst uzunlikda bo'lib, 3215 desyatina yerni suv bilan ta'minlagan[15]. Lekin bu kanallarning atrofiga bir necha rus posyolkalari tashkil etilganligi sababli suvdan ko'proq rus aholi vakillari foydalangan[3].

XIX asrning 80-90 - yillarda Rossiya imperiyasi hukumatining Turkistondagi ma'muriyati o'lkada paxtachilikni rivojlantirish ustida bir qancha chora-tadbirlar ko'rdi. Bu borada jaydari (mahalliy) g'ozaning sifati yaxshi bo'lmaganligi sababli Amerika (o'sha davrda mahalliy xalq tilida "amirkon" deb yuritiladi) paxta navlarini keng joriy qilish masalasi muhokama qilina boshladi. Toshkent yaqinida paxtachilik firmasi, keyinroq esa paxta tajriba plantatsiyasi tashkil qilib, 1884-yildan boshlab Toshkent atrofiga 3 ming desyatina (botmon)ga yaqin yerga Amerika paxtasi ekila boshladu[10].

Bundan tashqari Toshkent shaharining "yangi" qismi Darxon, Posra, Qorasuv, Polvon, Childo'xtarxon va boshqa ariqlar suvidan foydalanardi. Ulardan turli ko'chalar, bog'lilar, hovlilar, hiyobonlarga ko'plab katta-kichik ariqlar tarmoqlanib ketardi[5, – 31 b.]. Shuningdek, shahar suv ta'minotida Oqqo'rg'on arig'i ham muhim suv manbai hisoblanardi[12].

Toshkent shaharning "yangi" kismining markaziy mintaqalari suv bilan yaxshi ta'minlangan bo'lib, bunda shahar Dumasi faoliyati katta rol uynagan, u irrigatsiya ishlariga o'z budgetining talay qismini ajratgan. Masalan, bu maqsad uchun 1909-yilda

46973 rubl, 1914-yilda 56000 rubl harajat qilingan. Bu haqida шаҳар атрофида davlat hisobidan yo'lga qo'yilgan sunniy sug'orish ishлари ривожлантирилган ҳудудларда асосан rus миллатига мансуб аҳоли учун pasyolkalar tashkil etildi. Shunga o'xshash holat Toshkent uyezdidа ham ko'zga tashlanadi[3]. Suv taqsimlashni yo'lga ko'yish uchun maxsus katta va kichik ariq oqsoqoli lavozimi ta'xis etilgan. Shunday qilib, suvdan foydalanishda eski mahalliy usullar asos qilib olingan[5].

Tarixchi olim X.Ziyoyevnini tadqiqotlariga ko'ra, 1917-yilda o'lkadagi sug'oriladigan yerlarning maydoni suv havzalari bo'yicha quyidagicha taqsimlangan: Unga ko'ra, Sirdaryo havzasida – 245.000, Chirchiq, Keles, Kuru-Keles, Ohangaron daryolari hamzasida – 225.000 desyatina tashkil etgan[4]. Bundan ko'rinib turibdiki, Toshkent shahri va uning atrofi Sirdaryo va Chirchiq daryolaridan sug'oriladigan dehqonchilik qiladigan yerlar uchun olinadigan suv miqdori ko'pligi bois o'lkaning boshqa hududlariga nisbatan ekin maydonlari hajmi ko'p bo'lgan.

N.N. Aleksandrovning ma'lumotlariga ko'ra, XX asr boshida Toshkent uyezdidagi 170538 desyatina sug'oriladigan yerlarni 2507 verst uzunlikdagi 288 ta katta kichkina ariqlar suvi bilan sug'orilgan. Shu bilan birga, Toshkent uyezdlarida sug'orish ishlari mavjud sug'orish inshootlari qadim zamonlardan shakllanib rivojlanib kelgan[1].

Xulosa va takliflar. Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi davrida Toshkent shahri va uyezdi suv manbalari bilan yaxshi ta'minlangan bo'lib, mahalliy mirshikor dehqonlari mashaqqatli mehnati evaziga shahar atrofi deyarli barcha qismi suv bilan yaxshi ta'minlangan. Imperiya hukumati o'z manfaati yo'lida sug'orish ishlariga e'tibor qaratishga majbur bo'lganligi uchun mahalliy aholini bu boradagi tajribalariga suyangan. Sug'orish ishlari uchun davlat hisobidan ajratilgan mablag'lar esa to'liq imperiya manfaatlariga uchun xizmat qiladigan aholi uchun xizmat qilgan.

Toshkent shahri va uyezdidagi sunniy sug'orish ishlarining barcha og'irligi va azob-uqubatlari oddiy xalq zimmasida bo'lgan. Imperiya hukumati o'lkaning boshqa hududlari singa bu yerda ham sug'orish ishoatlari hamda qurilmadarni tuzatish va ta'mirlash uchun mahalliy mehnatkash aholidan tekin ichki kuchi sifatida foydalanishgan. Bundan tashqari o'lkada "Sug'orish vazifalari" (irrigatsionni povinnosti) nomli solig'i joriy etildi va undan mahalliy aholi yanada ko'proq jabr chekkan. Bu kabi xolatlarda Rossiya imperiyasi hukumati Turkiston o'lkasi, xususan, Toshkent shahri va uyezdidagi sug'orish tizimiga oid mustamlakachilik siyosatining ko'rinishlaridan biri sifatida yaqqol namoyon bo'ldi.

ADABIYOTLAR

1. Александров Н.Н. Земледелие в Сыр-Дарьинской области. – Ташкент, Часть I-2. 1916. – С. 12-14.
2. Добросмыслов А. И. Ташкент в прошлом и настоящем. Исторический очерк. – Ташкент. 1912. – С. 138-168.
3. Зиёев Ҳ. Тарих – ўтмиш ва келажак кўзгуси: (тарихнинг долзарб масалалари). – Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – 124-125 б.
4. Зиёев Ҳ. Ўзбекистон мустамлака ва залм исканжасида (XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари). – Тошкент: Шарк, 2006. – 58-67 б.
5. Исmoilова Ж. XIX асрнинг иккинчи ярми-XX аср бошларида Тошкентнинг "янги шаҳар" қисми тарихи. – Тошкент: FAN VA TEXNOLOGIYA, 2004. – 31-32 б.
6. Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. Выпуск IV. – СПб., 1876. – С. 261.
7. Социально-экономическое положение Узбекистана накануне Октября / Отв. ред. акад. АН Уз ССР К.Е.Житов. – Ташкент: Фан, 1973. – С. 37-38.
8. Скайлер Южин. Туркестан: Россия Туркестани, Қўкон, Бухоро ва Ғулжага саёҳат қайдлари. (Таржимон З.А.Саидбобоев). – Тошкент: Ўзбекистон, 2019. – 75 б.
9. Хакимова С. О'zbekiston hududida gidrografik tadqiqotlar tarixi (XIX-XX asr boshlari). – Farg'ona, 2023. – 83 b.
10. Ўзбекистон ССР тарихи / И.М.Мўминов таҳрири остида. – Тошкент: Фан, 1971. Т. II. – 57-60 б.
11. О'zMA, I-1-fond, 6-ro'uxat, 560-yig'majild, 10-varaq.
12. О'zMA. I-37-fond. 1-ruхat. 349-yig'majild. 23-varaq.
13. Ўринбоев А. Бўриев О. Тошкент Муҳаммад Солиҳ тавсифида (XIX аср). – Тошкент; Фан, 1983. – 43 б.
14. Шахназаров А.И. Сельское хозяйство в Туркестанском крае. – СПб.: Типогр. В.Е. Киршбауна, 1908. – С. 106.
15. Юнусходжаева М.Ю. Из истории землевладения в дореволюционном Туркестане (На материалах хоз-ва князя Н.К. Романова). – Ташкент: Фан, 1970. – С. 37-38, 112.